

GAP BO'LAKLARIGA OID TERMINLARINING EVOLYUTSIYASI

G'ofurova Barchinoy Xursanboy qizi

Andijon davlat universitetining lingvistika yo'nalishi 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: O'zbek tilida gap bo'laklari terminlarining nomlanishi yuzasidan fikr-mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: bosh bo'lak, ikkinchi darajali bo'lak, ega, kesim, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi, aniqlangan (aniqlanmish), sodda va murakkab bo'laklar, birikmali bo'lak.

KIRISH

Turkiy tillarning grammatik tizimi ayrim sohalarda hind-yevropa va boshqa til oilalari bilan parallel ravishda taraqqiy qilgani faktik materillarda namoyon bo'ladi. Turkiy tillardagi gapning asosini, yadrosini predikativ munosabat tashkil etadi. Predikatsiya ega va kesim o'rtasidagi munosabat bo'lib, ega ifodani namoyon etuvchi, kesim esa ifodaning o'zi hisoblanadi. Gap bo'laklari: kesim, ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol. Kesim gapning asosini tashkil qiluvchi markazdir. Ega kesimga ergashib, kesimda ifodalangan ish-harakatning bajaruvchisini ko'rsatadi. To'ldiruvchi, aniqlovchi, hol bo'laklari ega va kesimga ergashib kelib, ularni to'ldiradi, aniqlaydi yoki izohlaydi. Shuning uchun ular gapning ikkinchi darajali bo'laklari deyiladi. Azim Hojiyevning say-harakatlari bilan 1985-yilda chop etilgan «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» predikat, predikativ aloqa, logik va grammatik kesim, kesim guruhi, kesimsiz gap terminlariga alohida izoh beriladi:

Predikat (lot. Predicatum – aytilgan) ayn. Logik kesim. Logik kesim – hukmda subyekt haqida xabar beruvchi bo'lak. Shuningdek, ega va kesim o'rtasidagi aloqani predikativ aloqa termini bilan izohlangan. Shu o'rinda logik kesim ko'rsatilib, ayni bir o'rinda mantiqiy kesim ham deb berilgan. Aslida “logik”, “mantiqiy” terminlari bir xil ma'noni anglatadi. Barcha tilshunoslikka xususan, N. Mahkamov va I. Ermatovlar muallifligida 2013-yilda chop etilgan «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» va boshqa tilshunoslikka oid kitoblarda kesim va ega haqidagi qoidalar talqin etish har xil bo'lishi mumkin, lekin mohiyat va mazmun o'zgarmaydi.

Azim Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» da logik kesim va grammatik kesimni bir-biridan farqlagan. Hukmda subyekt haqida xabar beruvchi bo'lak bu – logik kesim. Grammatik kesim – gapda predikatsiya ifodalab keluvchi bosh bo'lak. Ikki tajribali gaplarda ega bilan ifodalangan shaxs, predmet, hodisaning belgisini tasdiq yoki inkor yo'li anglatuvchi bosh bo'lak. [A.Hojiyev. 48-b].

Gap bo'laklari haqida gap ketganda, Fitrat Arastuning atributiv mantiqiga asoslangan sintaktik nazariyaga tayangan va kesim bilan egani bosh so'zlar tarkibiga kiritgan edi.[«Nahv»,6-bet]. Fitrat bosh bo'laklarni “bosh so'zlar” termini bilan ishlatgan. Tuzilish asosi faqat ega va uning tarkibidan iborat gap. Nominativ gap.M: Qop-qora tun. [A. Hojiyev 49-bet] termini bilan lug'atda berilgan bo'lsa, N. Mahkamov va I. Ermatovlar “Atov gap”

termini qo'llagan.[«Tilshunoslik terminlari izohli lug'ati». 49-bet] Bugungi kundagi darslik va qo'llanmalarda shu termin faollashgan.

Professor A. Hojiyev Logik ega va grammatik egalarni bir-biriga qiyoslaydi. Grammatik ega – ikki tarkibli gaplarda fikrning kimga? nima? qarashli ekanini anglatuvchi, belgisi kesim tomonidan aniqlanadigan, Grammatik jihatdan mutloq hokim vaziyatga ega bo'lgan bosh bo'lak. Ega bosh kelishik shaklidagi ot, olmosh, otlashgan so'z, so'z birikmasi bilan ifodalanadi: U xalat kiygan qiz bilan chiqib ketmoqchi bo'ldi. (A. Muxtor) [131-bet]. Logik ega (mantiqiy ega, mantiqiy subyekt – gapda fikr yuritilayotgan narsa(shaxs yoki predmet). Mantiqiy ega o'z ifodasiga ko'ra grammatik ega bilan teng kelavermaydi. Mas., mantiqiy ega grammatik ega va ikkinchi darajali bo'lak guruhidan iborat bo'lishi mumkin. Chunki mantiq(logika) fikrning ikkinchi darajali bo'laklarini farqlamaydi. Shuningdek, bosh kelishikdagi so'z ham mantiqiy ega bo'la oladi. [61-bet] Masalan: Xat Karim tomonidan yozildi. Ushbu gapning grammatik egasi xat so'zi bo'lsa, mantiqiy egasi esa Karim hisoblanadi. Sodda va qo'shma ega ham lug'atda izohlangan. Nizomiddin Mahkamov va I. Ermatov “Fan” nashriyotida 2013-yilda bosilib chiqqan «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati» da bu haqda to'xtalmagan.

Fitratning sintaktik qarashlari hali o'zbek sintaksisining mundariyasi belgilanmagan, sintaktik tushunchalarni ifodalovchi atamalar tizimi izga solinmagan davrda tilshunoslikka oid asarini vujudga kelishi o'zi bir katta voqea bo'lgan edi. «O'zbek tili qoidalari birinchi tajriba. Nahv» asarida ega va kesimdan tashqari boshqa bo'laklar haqida ham fikr yuritib, bosh so'zlardan boshqa barcha bo'laklarni “to'ldirg'ichlar” atamasi ostida nomlaydi. To'ldirg'ichlar quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) tushum – vositasiz to'ldiruvchi;
- 2) borish – ga-cha-dovur-davur kabi qo'shimcha va ko'makchilar bilan kelgan;
- 3)chiqish – chiqish kelishigidagi barcha bo'laklar;
- 4) o'rin – gapda anglashilgan fikrning o'rnini bildirishi va -da shaklidagi so'zlar;
- 5) birgalik – bilan , bila ila -la yordamchilari bilan birga kelgan bo'laklar;
- 6) chog' – hozirgi o'zbek tilshunosligidagi payt holi ifodalanadi;
- 7) nechunlik – sabab ma'nosini bildiruvchi gap bo'lagi. Fe'llarga -ga-g'o-gali-g'ali-qali kabi qo'shimchalar qo'shilgan so'zlar shunday to'ldirg'ich vazifasida keladi. Bugungi tilshunosligimizda bu bo'lak vazifasini “sabab holi” bajaradi.

8) nechunlik to'ldirg'ichlari – ochiq gapirdi, kulib qaradi, arabcha so'zladi . ochiq, kulib, arabcha so'zlari nechunlik to'ldirg'ichlari sanaladi. Ko'rinadiki, bu atama ostida hozirgi o'zbek tilshunosligidagi ravish hollari bayon qilinadi. Fitrat gap tarkibidagi bo'laklarni 3 guruhga ajratadi: bosh so'zlar, to'ldirg'ichlar va aniqlov uyushmalariga bo'ladi. Hozirda bu terminlar bosh bo'laklar, ikkinchi darajali bo'laklar atamasi bilan almashtirilgan. Fitrat 20-yillardagi tilshunoslik qarashlari o'zbek tilshunosligida 80-90-yillarda ko'tarildi. Bundan shuni bilishimiz kerakki, Fitrat zehni o'tkir tilshunos olim bo'lgan. [A. Nurmonov, 158-159-bet].

Ikkinchi darajali boʻlaklar bosh boʻlaklarni toʻldirib, izohlab, aniqlab keladi. Shu jihatidan 3 guruhga boʻlinadi. Gapda barcha boʻlaklar oʻz vazifasiga koʻra farqlanadi.

Aniqlovchi – narsa-buyumni ifodalaydigan soʻzga tobelanib, uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali boʻlak; atributiv birikmaning tobe komponenti: keng vodiyni qoramtir tuprogʻi yomgʻirdan keyin boʻkib yotardi. Aniqlovchining 3 turi farqlanadi: sifatlovchi, qaratqich, izohlovchi aniqlovchilar. [A. Hojiyev, «lingvistik terminlar izohli ligʻati» 15-bet]. Shuningdek bu lugʻatda aniqlovchining sodda va qoʻshma aniqlovchi, aniqlovchili aloqa, birikma, sintagma, munosabat, tuzilmalari haqida batafsil taʼrif berilgan. Yuqoridagi hosilalarning barchasida aniqlovchi va aniqlanmish oʻrtasidagi munosabatdan iborat.

Atributiv shaklga ham taʼrif berar ekan, soʻzning gapda, asosan, aniqlovchi va hol vazifasida kelishiga xos shakl. Masalan, oʻzbek tilidagi feʼlning sifatdash shakli (kelayotgan, keladigan) otning oʻxshatish va oʻrin belgisi (toshdek, bogʻdagi) shakllari atributiv shakllardir. Atribut -(lot. atributum – qoʻshib qoʻyish, qoʻshimcha qilish) atributiv aloqa – aniqlovchi aloqa; atributiv birikma – aniqlovchili birikma; atributiv konstruktsiya – aniqlovchili qurilma; atributiv munosabat. [A. Hojiyev, 19-bet]. Fitrat aniqlovchi gap boʻlagini “aniqlov uyushmalari” termini bilan qoʻllaydi va aniqlovchining gapning erkin boʻlagi boʻla olmasligi, uning boʻlakning boʻlagi boʻlishi kerakligi oʻzbek tilshunosligida 80-90-yillarda koʻtarildi.

Ikkinchi darajali boʻlaklar yana biri hol gap boʻlagi boʻlib, hozirgi amaldagi darsliklarda 7 ta maʼno turi mavjud. Azim Hojiyev lugʻatida quyidagi holning maʼno turlarini qayd etib taʼrif beriladi. Maqsad, payt, sabab, oʻrin, tarz(ravish holi)hollari doim qayd etiladi. Lekin ushbu lugʻatda toʻsiqsizlik holi va chegara holi haqida ham maʼlumot berilgan.

Chegara holi – harakat va holatning vaqt yoki masofa nuqtai nazaridan chegarasini bildiruvchi hol. Holning bu turini –gacha affiksi yordamida yasaluvchi chegara shakli orqali ifodalanadi. Masalan: Bu atroflarga avtobus kelmas ekan, markazgacha piyoda borish kerak. [A. Hojiyev, 127-bet] Toʻsiqsizlik holi – harakatning roʻy berishiga toʻsiq boʻla olmaydigan harakat-hodisani bildiruvchi hol. Masalan: ...kunning issigʻiga qaramay, Sherbek kultivatsiya qiladi. [A, Hojiyev, 113-bet].

Toʻldiruvchi bu boʻlakka tegishli vositali (obyekt) va vositasiz, toʻldirilmish, uyushiq toʻldiruvchilar haqida fikr bildirib oʻtilgan.

Determinant –gapning boshida mustaqil tarkibiy qism sifatida kelib, oʻzidan keying qismga bir butun holda talluqli boʻlib, uni yaxlitligicha kengaytiradigan ikkinchi darajali boʻlak.

Masalan, Kecha havo bulut boʻlib, bir oz yomgʻir yogʻdi. Bu yerda birinchi qism determinant boʻlakdir. [A. Hojiyev, 34-bet]. Yuqorida biz A. Hojiyevning “lingvistik terminlar izohli lugʻati”da qayd etilgan gap boʻlaklari terminlarining nomlanishini qayd etgan boʻlsak, endi N. Mahkamov va I. Ermatovlar hammuallifligida 2013-yilda chiqqan

“Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati”da berilgan lingvistik terminlarni bir-biriga qiyosladik.

Hol – kesimga bog'lanib, undan anglashilgan ish-harakatning o'рни, payti, holati, bajarilish sababi, maqsadi, daraja-miqdori bildiruvchi bo'lak. Ma'nosiga ko'ra 6ta turga bo'linib, tuzilishiga ko'ra esa sodda va murakkab holllarga bo'linadi. [N. Mahkamov va boshq. 19-bet]. Bosh va ikkinchi darajali bo'laklar hammasi sodda va murakkab holda ifodalanadi. Ushbu lug'atda chiqish va yo'nalish holi haqida ham ma'lumot berilib, ta'rifi keltirilgan. Chiqish holi – ish-harakatning boshlangan o'rnini bildiradigan bo'lak. chiqish holi qayerdan? so'rog'iga javob bo'ladi. Masalan: Biz maktabdan keldik. [N.Mahkamov. 142-bet]. Yo'nalish holi – ish-harakatning yo'nalish tomonini bildiruvchi bo'lak. qayerga? qayoqqa? so'roqlariga javob bo'ladi. Masalan: hammamiz mustaqillik maydoniga bordik. N.Mahkamov. 133-bet]. Bugungi darsliklarimiz va tilshunoslik lug'atlarimizda chiqish va yo'nalish holi o'rin holi tarkibiga kiritilgan. Shuningdek, kesimga hol bo'lagining kesimga bevosita yoki bilvosita bog'lanishi ko'ra mustaqil va nomustaqil hol turlariga ajratilgan. Dalalarda boshlandi ish – mustaqil hol. Daladan charchab kelgan yigit, tezda uxlab qoldi – nomustaqil hol bo'la oladi. [24-bet]. Xuddi shu holat to'ldiruvchi gap bo'lagida ham uchraydi.

To'ldiruvchi – gapning biror bo'lagiga boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uni to'ldirib keluvchi ikkinchi darajali bo'lak. To'g'ri to'ldiruvchi – tushum kelishikli ot yoki otlashgan so'z. aynan. Vositasiz to'ldiruvchi hisoblanadi. [N. Mahkamov. 120-bet].

Vositasiz to'ldiruvchi – belgili va belgisiz tushum kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi.

Vositali to'ldiruvchi - jo'nalish, chiqish, ba'an o'rin-payt kelishiklari qo'shimchalari yoki uchun, bilan, orqali, xususida, to'g'risida kabi ko'makchilarini olgan so'z va so'z birikmalari.[128-bet]. Kelishik yoki ko'makchilar bilan birga kelishiga qarab, kelishikli to'ldiruvchi va ko'makchili to'ldiruvchilarga ajratiladi. [58-bet].

Birgalik to'ldiruvchi – XX asr ona tili darsliklarida qo'llangan termin. Hozirgi kunda bilan, ila ko'makchilari bilan ishlatiladi. Ko'makchili to'ldiruvchidir. Har bir gapda ma'lum obyektiv mazmun ma'lum materil vositalar – so'zlar vositasida ifodalanadi. Gapning ana shu material ifodalanish tomoni uning sintaktik strukturasi hisoblanadi. Sintaktik strukturani tashkil etgan elementlar tilshunoslikda turlicha terminlar bilan yuritiladi: gap bo'laklari (traditsion tilshunoslikda), sintaksema (Muxin), sintaktik forma (G. Zolotova) va boshq. Gap bo'laklari konseptsiyasi tilshunoslikda XX asr o'rtalariga qadar gapning sintaktik tahlilida yetakchi ro'l o'ynagan. Shunga qaramay, gap bo'laklari konseptsiyasi hech qachon bir xil bo'lmagan. Bu turlicha qarashlar turli davrlardagina emas, balki bir davrning o'zida ham mavjud bo'lgan. Tilshunoslar, asosan, 5 ta gap bo'lagi borligi va ular bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajralishi haqida fikr yuritadilar. Xususan, Fitrat “Nahv” asarida 3 guruhga bo'lib, bosh so'zlar, to'ldirg'ichlar va aniqlov uyushmalari terminlari bilan nomlagan. O'zbek tilida gap bo'laklari 5 ta bo'lsa, oltoy tillar guruhiga kiruvchi koreys tilida 7 ta gap bo'lagi bor. Turkiy tillarning sintaktik tizimi ham eng qadimgi oltoy bobo til xususiyatlarida namoyon qiladi.

Biz yuqorida ikki “lingvistik terminlarning izohli lug’ati”dagi gapning bosh va ikkinchi darajali bo’laklarini bir-biriga solishtirish, ularni qanday terminlar bilan nomlanganligini ko’rib chiqdik. Lingvistik terminlarning nomlanish atamaları o’zgarishi mumkin, lekin mazmun va mohiyat saqlanib qolinadi. Endi bizning oldimizda turgan eng katta amalga oshiriladigan loyiha bu – “O’zbek tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati”ni yaratishdir. Bunda tarixiy va bugungi kundagi zamonaviy tilshunoslik terminlarini ham o’z ichiga olishi kerak, deb o’ylaymiz. Zero har bir tilning imkoniyat va salohiyati bevosita lug’atda namoyon bo’ladi. Shu orqali til taraqqiyotiga xizmat qiladi.

FOYDANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.Hojiyev. Lingvistik terminlarning izohli lug’ati .T – 1985. 158. 81-bet
2. A. Nurmonov. O’zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent –“O’zbekiston”-2002. 156-b.
3. A. Nurmonov. Tanlangan asarlari. Toshkent –“Akademnashr”-2012.403-b. 1-jild.
- 4.Рахматуллаев Ш. Узбек тилида тобе богланишнинг турлари.Т., «Университет»,1993.
5. H.Dadaboyev, Z.T. Xolmonova Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi // o’quv qo’llanma. T.: “Tafakkur Bo’stoni”, 2015. 150-b.
6. N. Mahkamov va I. Ermatov. Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati. Toshkent – 2019., 144-bet. www.ziyouz.com kutubxonasi.
7. Храковский В.С. Концепция членов предложения в русском языкознании XIX века // Грамматические концепции в языкознании XIX века. – Л.,1985.– С. 124.
8. Sh. Shahobiddinova. O’zbek tilida Ingvistik atamalar talqiniga doir. «XXI asr o’zbek uslubshunosligining dolzarb masalalari» mavzusidagi resbuplika ilmiy-amaliy materiallari. Samarqand – 2021. 466-470. 546-b.
9. Farmonova. B. O’zbek tilidagi tilshunoslik terminlarining mobil ilovasini yaratish. 2021., 1-son. Resbuplika ilmiy-texnikaviy konferensiya. 79-84-bet. <http://compling.navoiy-uni.uz/>